

Prikazi, ocjene

A Companion to the Latin Language (ur. James Clackson), Malden/Oxford: Wiley–Blackwell, 2011, 634 str.

Companion je u angloameričkoj strukovnoj literaturi knjižna forma kojoj je svrha davanje presjeka suvremenog znanja o cjelokupnosti nekog fenomena. Budući da je latinski jezik znatniji svojim kulturnim statusom negoli osobitostima jezičnih značajki, priručnici koji se njime bave redovito obuhvaćaju relativno velike dijelove o njegovim društvenim ulogama. Stoga je ova knjiga dobrodošla kao jedan od rijetkih panoramskih (iako ne suviše detaljnih) prikaza latinskog jezika s lingvističkoga gledišta. Njezine 634 stranice i respektabilna autorska postava najavljuju obilje probranih podataka potkrijepljenih najnovijim saznanjima, čvrstom teorijskom podlogom i valjanim metodološkim polazištima.

Premda je istinita urednikova tvrdnja da je knjiga prvi *companion* za latinski, u oči upada potpuna šutnja o djelima koja su kroz prošlost igrala ulogu takvog priručnika i na neki način pripremala put za ovu knjigu. I dok je nespominjanje knjiga kao što su Jägerova *Einführung in die klassische Philologie* ili Trainina i Bernardi Perinijeva *Propedeutica al latino universitario* objašnjivo rastućom anglocentričnošću suvremene znanosti, Palmerova knjiga *The Latin Language* svakako je zaslužila da se spomene mnogo ranije od 253. stranice.

Grada je raspoređena u pet dijelova (*Sources, The Language, Latin through Time, Literary Registers of Latin, Latin in Social and Political Contexts*) i sastoji se od ukupno 31 poglavlja, od kojih je većina popraćena kratkom bibliografskom bilješkom pod naslovom »Further Reading«. Knjiga ima neravnomjerno raspoređenih 16 slika (od toga 9 u poglavlju 2) i 28 tablica (od toga 24 u poglavljima 2, 8. i 19). Ispred temeljnog teksta nalaze se popisi pokrata i simbola (xiv–xxvi), a nakon njega ujedinjena bibliografija (582–618), *Index locorum* (619–626) i opće kazalo (627–634).

Članak Rexa Wallacea (9–28) raspravlja o latinskoj abecedi i pravopisu, detaljno ih analizirajući na temelju epigrafskog materijala i posebno raspravlajući o pitanju njegova etrurskog ili grčkog ishodišta. James Clackson (29–39) bavi se natpisima i dokumentima sačuvanima na trajnome materijalu. Uz napomene o problematičnosti dešifriranja antičkih natpisa i opasnostima koje tu vrebaju, daje i vodič kroz glavne zbirke natpisa i dokumenata te kroz ekdotičke konvencije. Rukopisnom tekstnom predajom pozabavio se Bruce Gibson (40–58), koji daje nekoliko primjera filološke analize i upozorava na to kako očuvanost tekstova i uredničke odluke oblikuju našu sliku o tome kakav je latinski jezik. Nakon opaski o raznolikosti latinskoga i poziva na oprez u vrednovanju njegovih varijeteta, Roger Wright (59–79) opisuje mehanizme jezične mijene i naglašava uvjetnost nazivâ »vulgarni latinski« i »(proto)romanski«. Zatim prelazi na pregled rezultata jezičnih promjena na različitim roman-

skim područjima i jezičnim razinama, iznoseći i neke pretpostavke o njihovoj apsolutnoj i relativnoj kronologiji.

Otvarajući drugi dio knjige, Matthew McCullagh (83–91) nadovezuje se na Wallaceovo poglavlje te daje pregled fonologije (glasovi, slogovna struktura, naglasak) klasičnoga latinskog. Benjamin W. Fortson IV. (92–104) analizira prijevorna pitanja saturnijskog stiha, komičkih metara te iktusa u kasnijem pjesništvu, usput propitujući ustaljena uvjerenja, primjerice ono o melodioznom naglasku u klasičnome latinskom. Opis imenske, zamjeničke i glagolske fleksije u klasičnome latinskom, bez pretenzija na detaljnost, predmet je Clacksonova poglavlja (105–117), dok Horrocksov opširni prilog (118–143) odskaače od dotadašnjeg slijeda time što uvodi mnoge pojmove iz suvremene lingvistike kao što su vrsta radnje (»Aktionsart«), semantički predikati, argumenti, kontrola, frazna struktura (zajedno s njezinim grafičkim reprezentacijama u obliku sintaksnih stabala i potpojmovima – npr. glava, komplement, adjunkt). S obzirom na to da je upravo sintaksa kroz posljednjih stotinjak godina vjerojatno najživlje područje jezikoslovlja, razumljivo je odustajanje od bilo kakvog kompromiserstva sa stoljetnim didaktičko–gramatičkim naslijedom. Naravno, ovakav pristup ne uklanja problem rascjepa između današnjeg jezikoslovlja i prevladavajućega tradicionalnog latinističkog obrazovanja, zbog kojega će mnogi zainteresirani latinist – ako nije potkovan u suvremenoj sintaksoj teoriji – imati velikih teškoća s kvalitetnim praćenjem ovog poglavlja. Dva poglavlja Michèle Fruyt (144–156 i 157–175) bave se latinskim leksikom. Autorica kreće od temeljnog (tj. najfrekventnijeg i društveno najvažnijeg) vokabulara, s osvrtom na njegovu etimologiju. Potom daje različite kriterije za podjelu leksika, glavne semantičke mehanizme pri njegovoj produkciji i pregled nastanka glavnih leksičkih skupina. U nastavku razrađuje šest tipova leksičke tvorbe u latinskome (prefiksacija, imenska kompozicija, glagolska kompozicija, preverbacija, aglutinacija i rekatégorizacija). Uključivanjem poglavlja Caroline Kroon (176–195) urednik je pokazao želju za čvrstom ovjerom spremnosti latinističke zajednice da gramatiku diskursa uključi u prikaze latinskog jezika. Poglavlje započinje bistrenjem pojma diskursne čestice te razlike između referencijalne i pragmatičke razine. Nakon toga bavi se sastavnim česticama, markerima prijelaza na drugu diskursnu jedinicu i markerima za upravljanje konverzacijom.

U dijelu koji prikazuje kronološki razvoj latinskog jezika Benjamin W. Fortson IV. (199–219) izlaže konstante i odmake na putu od praindoeuropskoga do latinskoga, i to uobičajenim redosljedom – od glasova preko oblika i sintakse do leksika. Pojedine teme iz razdoblja pretklasičnoga latinskog zabilježenog na natpisima, u književnim djelima i u dokumentima, opet podijeljene po jezičnim razinama, obrađuje John Penney (220–235), dovodeći nas do klasičnoga latinskog, s kojim nas upoznaje urednik zbornika James Clackson (236–256). Nakon uvodne napomene o dvama značenjima sintagme »klasični latinski« – kronološkom i socijalnom – autor zahvaća u prva svjedočanstva rimske svijesti o »ispravnosti« jezika, da bi nastavio s pretklasičnim i klasičnim socijalnim stigmatiziranjem nedovoljno uglađene latinštine kao najočitijeg simptoma procesa jezične standardizacije. James Noel Adams (257–283) prvo kritizira »kasni latinski«, naslovnu sintagmu svojega priloga, a zatim prikazuje

različite jezične osobitosti koje se obično svrstavaju pod taj naziv: one koje su u kasnome carskom razdoblju češće, ali su se javljale i u djelima klasičnog latiniteta; one koje su u klasično vrijeme pripadale »niskom« stilu, a poslije su se uspele u cijenjenu književnost; one koje se ne javljaju prije kasnoga carskog razdoblja, ali im se prva pojava u jeziku ne može odrediti; one koje se prvi put javljaju u kršćanskim spisima. Naposljetku se promatraju neka važnija područja mijene u kasnome latinskom (odnos padeža i prijedloga, rod, fonologija, futur i neupravni govor). Srednjovjekovnim se latinskim bavi Greta Dinkova–Bruun (284–302), koja nakon kratkoga uvoda o izvorima za njegovo proučavanje prikazuje osobitosti latinskoga u tom razdoblju, poklanjajući podjednak prostor leksiku, fonologiji i sintaksi (o morfologiji se, kako sama autorica kaže, nema mnogo toga reći). Sažimanje mnogih stoljeća i goleme jezične raznolikosti na dvadesetak stranica nužno je izazvalo fragmentarnost u obradi. Prilog Davida Butterfielda (303–318) zaokružuje kronološki dio knjige opisom novolatinskoga. Budući da se ovdje uglavnom radi o restituciji klasičnoga latinskoga, opis samoga jezika zauzima samo trećinu obrade (s posebnim naglaskom na teškoće s kojima su se humanisti susretali u pokušajima da se približe antičkim piscima), dok je ostatak posvećen sociolingvističkom razvoju poslijesrednjovjekovnoga latinskoga (osobito takozvanom ciceronizmu). Ovaj bi veoma informativni članak bio još potpuniji da je u izlaganje uključen i supstandardni novolatinski (ostvaren npr. u administrativnim, tehničkim i privatnim spisima), koji je sa svojim srednjovjekovnim i vernakularnim utjecajima često jezično zanimljiviji od oponašanja klasičnih uzora u visokoj književnosti.

Četvrti se dio knjige bavi jezičnim registrima po književnim vrstama. Wolfgang de Melo (321–343) prikazuje jezik komedije, obrađujući redom sve jezične razine, uz učestalo pozivanje na izbjegavanje brzopletih identifikacija onoga što nalazimo u tekstovima i situacije u suvremenoj jezičnoj porabi. Jezik epskog i lirskog pjesništva tema je priloga Rolanda Ferrija (344–366). Autor podastire pred čitatelja teorijsku i ideološku bazu na kojoj se gradio latinski jezik visoke poezije, nakon čega daje osnovne podatke o njegovim najvažnijim značajkama – i onima koje ga približavaju narodnom jeziku i onima koje ga od njega udaljavaju –, najviše se zadržavajući na problemu pjesničkog leksika i redoslijeda riječi kao najneposrednijim područjima ostvarenja posebnosti pjesničkog izraza. Posebno se osvrće na važnost metričkih restrikcija i kulturnih uvjeta koji su utjecali na oblikovanje tog idioma. Anna Chahoud (367–383) obrađuje jezik stihovane latinske satire, jedine izrazito rimske književne vrste, polazeći od Lucilija kao priznatog rodonadželnika žanra (iako je kao književni oblik satira postojala još od Enija). Kao vrsta jezično najbliža govornom diskursu, satira je okarakterizirana subjektivnošću, dijalogičnošću, emotivnošću, diskursnom nekoherentnošću i sažetošću. Autorica posvećuje veću pažnju vokabularu, a duže se zadržava na opscenostima (i pripadnim eufemizmima). Prikazujući jezik govorništva i retorike, Jonathan G. F. Powell (384–407) upozorava da se kod njega manje radi o skupu jezičnih karakteristika, a više o općenitom načinu pristupa temi i usklađenosti s ukusom publike. Zapanjujuće slaba očuvanost rimskoga govorništva (osim Ciceronovih, imamo još samo dva cjelovita govora iz vremena prije 200. g.) zaslužna je za nepotpunu i iskrivljenu

sliku o, primjerice, republikanskoj govorničkoj tradiciji, dostupnoj posredno i procijedenoj kroz sud kasnijih teoretičara i gramatičara, koji su u njima vrebali arhaizme, solecizme i ostale vrste neobičnosti. Autor nam pred oči stavlja periodsku strukturu kao temeljno obilježje ciceronskoga govorništva, retorske škole koje su u ranom carstvu postale uobičajene među elitom i tako dovele do shematizacije i gubitka životnosti u samom umijeću, te kasnije carsko govorništvo, koje nam je poznato vrlo fragmentarno, a pretopilo se u kršćansku apologetsku tradiciju. Historiografijom se pozabavila Christina Shuttleworth Kraus (408–425), koja, osvrnuvši se kratko na rane historiografe i zasade na kojima je sazdana rimska historiografija, prikazuje jezik rimskih povjesničara u odnosu na pjesnički jezik (bliskost u vokabularu, upotrebi figura i sintaksi; želja povjesničara da umjesto pukih kroničara budu uzvišeni pripovjedači s moralnom i ideološkom porukom), jezik govorništva (osobito s obzirom na govore umetnute u njihova djela) te stil etnografske znanosti i vojnih izvještaja. Na kraju promatra intenzitet i načine eksplicitnog samopredstavljanja autorâ u pojedinim tekstovima. Jezik rimske epistolografije, pažljivo povukavši granicu između »izvornih« pisama (Ciceron, Fronton, donekle Plinije Mladi) i literarnih sastavaka namijenjenih objavljivanju (Horacije, Ovidije, Seneka Mladi) prikazuje Hilla Halla-aho (426–444). Autorica stavlja epistolarni izraz u odnos prema dvama oprečnim podsustavima koji na nj utječu: kolokvijalnom jeziku (koji valja razlučivati od individualnog stila pojedinog pisca) i višim književnim registrima. Naposljetku se osvrće na formalna, službena pisma, koja i sadržajno i jezično čine sasvim izdvojenu skupinu. Tehnički latinski (Thorsten Fögen, 445–463) različit je od socijalnog jezika (*Sondersprache*), a od ostalih se registara razlikuje na više razina: pragmatičko–stilističkoj (obilježavaju ga sustavnost, jasnoća, nedvosmislenost i kratkoća), leksičkoj (s obzirom na odnos prema običnom vokabularu, varijabilnost samih tehničkih termina, semantičke pomačke i stvaranje riječi na temelju metafore i metonimije). Za latinsko je tehničko nazivlje osobito znatnu ulogu odigrao grčki jezik, pa autor zaključuje poglavlje pregledom načina na koji su se različiti rimski autori (Ciceron, Seneka Mladi, medicinski i fiziognomski pisci) nosili s prenošenjem grčkoga stručnog vokabulara u svoj jezik. Pravnički latinski (Jonathan G. F. Powell, 464–484) zanimljiva je mješavina vrlo arhaičnih crta i novotvorenica – neke postojeće riječi imaju posebna pravnička značenja, a neke se riječi upotrebljavaju samo u sudbenom idiomu, koji obilato iskorištava mogućnosti tvorbe derivacijom i slaganjem. Autor iznosi i pregled postupaka pri sastavljanju različitih vrsta pravnih dokumenata kroz rimsku povijest, a osvrće se i na poslijeklasičnu upotrebu latinskoga u sudstvu, sve do danas prisutnih okamenjenih fraza. Staro i problematično pitanje kršćanskoga latinskog prikazuje Philop Burton (485–501), koji zauzima umjereno stajalište, rehabilitirajući donekle blažu verziju napuštenog stajališta J. Schrijnena i Ch. Mohrmann o statusu kršćanskoga latinskog kao posebnog idioma. Izvan je svake sumnje da on ima svoje osobitosti, u manjoj mjeri na morfosintaksoj razini (pod utjecajem biblijskih jezika), a ponajviše u leksiku (preko posuđivanja, kalkiranja i semantičkih modifikacija). Analizira se primjer riječi *episcopus*, daje osvrt na kršćanske tabue, učestalost riječi koje nisu specifično kršćanske te na neklasične glagolske valencije i fleksijske oblike koje

su uzorni autori izbjegavali. Prilog se zaključuje analizom dvaju odlomaka iz kršćanskog latiniteta.

Posljednji odsječak knjige otvara urednik James Clackson člankom o društvenoj raslojenosti klasičnoga latinskog (505–526). Još je u antici postojala svijest o socijalnoj varijabilnosti jezika, ali je sve do 20. st. ona u znanstvenom proučavanju bila zanemarivana u korist geografske. Autor se, nakon predstavljanja osnovnih pojmova suvremene sociolingvistike, bavi razlikama u latinskome kojima su se služile različite društvene skupine: žene u odnosu na muškarce, mladi u odnosu na stare te razne društvene klase. Posebna je pažnja posvećena supstandardnomu latinskom na svim jezičnim razinama. Zaključak je oprezan – relevantnog je materijala vrlo malo, a slika je promjenjiva i kompleksna. Alex Mullen (527–548) obrađuje dvojezičnost govornika klasičnoga latinskog, o kojoj nam ponajviše podataka daje epigrafski materijal. U dostupnim nam se latinskim tekstovima dvojezičnost očituje u prebacivanju kodova, posuđivanju i interferenciji. Autor promatra društvenu, a zatim i individualnu dvojezičnost kroz vrijeme, ilustrirajući ih opširnom analizom primjerâ. Jezična politika i nametanje latinskog jezika podjarmljenim narodima, koje uglavnom nije bilo nasilno, već se ostvarivalo suptilnim igrama društvenog prestiža, tema je priloga Bruna Rochettea (549–563). Osobito je složen bio odnos između grčkoga i latinskoga u istočnom dijelu Rimskog Carstva. Članak prati rimsku jezičnu politiku od vremena prvih demonstracija latinskoga kao jezika pobjednikâ do potpune prevlasti grčkoga na istoku nakon Justinijana. Zbornik zaključuje Giovanbattista Galdi (564–581) prikazom geografske varijacije u latinskome, istraživačkog područja oživljenog monumentalnom Adamsovom studijom *The Regional Diversification of Latin 200 bc – ad 600* iz 2007. Polazeći od iznenađujuće opreke između književnih djela, koja pokazuju neobičnu jezičnu uniformnost, i brojnih pokazatelja raznolikosti na terenu, autor daje pregled osobitosti latinskoga rabljenog u Galiji, Hispaniji, Britaniji, Africi i »istočnim provincijama« (zapravo dijelu Balkana).

Iako ima unakrsnog upućivanja, članci su strukturno poprilično samostalni (netko bi rekao – neujednačeni): jedni imaju podnožne bilješke, a drugi ne; nemaju svi odjeljke »Conclusion« i »Further Reading«; javljaju se različite grafičke konvencije, pa i nigdje jasno razjašnjeno nazivlje (npr. (Very) Old Latin / Early Latin / preliterary Latin / Archaic Latin, uz vrlo kratku terminološku diskusiju na str. 220). Odnos teorijske i empirijske komponente raznolik je, već prema preferencijama pojedinih autora. U knjizi su se potkrale i neke sitnije pogreške (osobito u grčkim riječima: npr. »ἐπισκοπός« umjesto »ἐπίσκοπος«, 491; »ἀσπάζεταιται« umjesto »ἀσπάζεται«, 513; »ῥωμαίζω« umjesto »ῥωμαῖζω«, 562; zatim »perhaps a with semi-humorous reference«, 491; »even though herself old enough«, 514 itd.).

S obzirom na važnost poslijeklasičnoga latinskog za hrvatsku kulturu, valja na koncu reći nešto o njegovu položaju u knjizi. Srednjovjekovni i novovjekovni latinski zauzimaju ukupno 35 stranica, što znači da 2/3 vremenskog raspona (i više od 90% postojećih tekstova) latinske književnosti zauzima oko 6% knjige. Osim toga, nije napušten ni nedorečen termin »Late Latin«, koji označava posljednju fazu antičkoga latinskog i koji sugerira da latinskoga nakon tog

vremena nije bilo. Osim toga, pregledi se jezika po književnim žanrovima bezimno zaustavljaju na kraju antike, kao da se nakon nje ništa nije događalo. Time je osobito okrnjena slika ne samo tehničkoga latinskog (iako ponajviše njega) već i književnog jezika. Dakako, klasični latinski, a osobito prijelomno 1. st. pr. Kr., uvijek će ostati prizma kroz koju se mora promatrati sve što se s latinskim događalo nakon toga, no opravdanog razloga za odgađanje integracije novolatinskih i klasičnofiloloških studija u organsku cjelinu nema. Međutim, procjenitelj koji želi biti pošten prema tvorcima ovoga zbornika mora priznati da je i ovakvo uključivanje velik korak naprijed u odnosu na dosadašnju nedopustivu razdvojenost klasičnih i novovjekovnih latinističkih studija. Dugo je, naime, latinistička javnost čekala sustavni prikaz latinskoga u kojemu će se rame uz rame naći najraniji natpisi i novovjekovna eksperimentalna znanost, ciceronski vrhunci i hobistika 21. stoljeća. Jer, latinski jezik sve to jest.

Šime Demo